

A tankönyvkiadás modelljei és alternatívái

KARLOVITZ JÁNOS

A "szocialista" modell

A tankönyvkiadás "szocialista modelljét" jól ismerjük, hiszen "eredményeit", problémáit saját bőrünkön is tapasztalhattuk. Lényegét talán úgy foglalhatnánk össze, hogy egy általában centralizált és nagyüzemi viszonyokat kiépítő pártállam-igazgatású nagyrendszerben, amely gazdálkodásában a "hiánygazdaság" kényszerpályáin halad, a tankönyvkiadás is hasonló viszonyok között mozoghat, élhet.

Az iskolák államosításával a központi pártállam vállalta az iskolai oktató-nevelőmunka meghatározását és szigorú ellenőrzését. Ezzel együtt vállalnia kellett az iskolák taneszközökkel való ellátását is, vagyis elegendő és olcsó tankönyv – mint legfontosabb iskolai taneszköz – előállítását. Ennek adekvát útja – módja a tankönyvkiadás koncentrációja, monopolisztikus szervezése, vagyis egy óriási központi (állami) Tankönyvkiadó létrehozása (s ez rögtön a "fordulat" évében, 1949-ben meg is történt). Igaz, hogy a szakmai tankönyvek esetében keletkezett "eltérések" állandósultak; ugyanis különféle minisztériumok (szaktárcák) és kiadók (Műszaki, Mezőgazdasági, Medicina, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó) működtek közre és működnek a tankönyvszervezésben, ám a mindenkori Művelődési (Oktatási) Minisztériummal azonos eszmei platformon állva, a Tankönyvkiadót utánzó központosítási törekvésekkel.

A marxista-leninista világnézeti nevelés, a szocialista meggyőződés és ideológia kötelező volt valamennyi tankönyvíró és kiadó számára. E téren "nem volt mese", nem lehetett eltérés. Igaz, hogy a "tudományos megalapozottság" a tudományok eredményeinek figyelembevétele a később ismertetett polgári modellben is – az egyébként igen ritka – követelmények között szerepel, ám a szocialista modell esetében ennél többről van szó: a szocialista ideológia (filozófia) – a tudományok tudományaként – meghatározó és kötelező erejű volt a tudományokban; másrészt mind a tudósoktól, mind a tankönyvíróktól megkövetelték a klasszikus ideológiai tanok mellett a pillanatnyi politikai (párt)érdekek és követelmények (párthatározatok) azonnali és mérlegelés nélküli követését is.

Hogy mi lett ebből az "eszmei meghatározottságból", azt nagyon jól tudjuk. Ma már nagy derűtséggel olvassuk azokat a tankönyvekből vett idézeteket, amelyek például a szocialista gazdálkodás fölényét (többek között a lengyel iparban, a szovjet mezőgazdaságban), a kapitalista gazdaság hanyatlását és pusztulását bizonygatták, a szocializmus népeket és nemzetiségeket összetartó erejét, a város és falu közti különbség felszámolásában játszott szerepét sulykolták. Hálás kabarétéma: az egykori (sok esetben sajnos még ma is élő) tankönyvi tanítás mellett a rácáfoló napi híreket idézni.

A szocialista tankönyvkiadási szisztéma szerint nem is volt szükség különféle felfogású, tartalmú, módszerű tankönyvekre. Az "egységes nemzeti műveltség" jel-

szavával sikerült rávenni pedagógusainkat, hogy fogadják el (mit is tehettek mást) az egy központi tanterv – egyetlen tankönyv gyakorlatát. A tanterv törvény – a tantervet megtestesítő tankönyv pedig “szent és sérthetetlen” tabu, az oktatásügy “szent tehené”, majd később – ennek ellenhatásaként – sokak által ostromozott bűnbakja lett. “Eszi, nem eszi, nem kap mást” – a tanároknak és tanítványaiknak be kellett érniük az egyetlen – igaz, olcsón kapott – tankönyvvel, amely a szocialista kultúra “mintaüzemében”, a Tankönyvkiadóban (szakmai tankönyvek esetében az említett szakmai kiadókban) készülhetett csupán. A tankönyv és a Tankönyvkiadó monopolhelyzete sokáig olyan axióma volt, amelynek “igazságát” meg sem lehetett kérdőjelezni.

A Tankönyvkiadó pedig e kényelmes monopolhelyzetben “elterpeszkedve” – egyre nagyobb állami támogatást igényelt ahhoz, hogy a szocialista tankönyvkiadás egyetlen pozitív vívmányát, az alacsony tankönyvi árat biztosítani tudja. Az előállítás költségei – részint a szocialista gazdálkodása eddigi “takarásai”, másrészt a Tankönyvkiadó rossz gazdálkodás következtében – egyre magasabbra kúsztak, az államilag szavatolt, kötött értékesítési ár pedig stagnált. Így egyre több állami dotáció vált szükségessé e mesterséges állapot fenntartásához. (Jellemző adalékok: 3-4 évvel ezelőtt még mintegy 200 milliónyi volt az állami dotáció a közismereti tankönyvekre, ez 1990-re már 500 milliós “tömeggé” vált, s 1991-re 920 millió állami támogatást igényelt a Tankönyvkiadó. Ugyanakkor az összes – mintegy 1200 féle – kiadó valamennyi könyvére csupán 100 millió, valamennyi magyar folyóíratra ugyancsak 180 millió áll rendelkezésre.)

Az “egykönyvűség”, az egyetlen tankönyv azzal a – szocialista hiánygazdálkodásban más területeken is megfigyelhető – veszéllyel járt, hogy ha nem készült el idejében az egyetlen könyv, tankönyvhiány jelentkezett. A tankönyvhiány mindig ott “kísértett” tankönyvügyünkben, ezért irányult az újságírók figyelme elsősorban azokra a nem éppen tartalmi, jobb körülmények között másodlagos kérdésekre: megjelent-e szeptemberre valamennyi tankönyv, hol van tankönyvhiány, miként folyik a “tankönyvcsata” az időközben megnyílt Tankönyvbolt előtt stb. S a szocialista tankönyvkiadás idején – amikor úgysem lehetett szó másik, jobb könyvről – nem volt értelme a tankönyvek “beválásvizsgálatának”, követésének – és semmiféle más tankönyvelméleti kérdésnek, témának sem. Hiszen nem tudományos alapokon, hanem ideológiai követelmények, párthatározatok alapján készültek a tankönyvek, s így nem válhattak kritika tárgyává. (Ennek ellenére az utóbbi évtizedekben egyre hevesebben, elkeseredettebben tört elő a “mélyből” az elfojtott, indulatos tankönyvbírálat.)

A polgári modell

Ez a modell él a fejlett (nyugati) országokban, s ez virágzott nálunk a felszabadulás, illetve a fordulat éve előtt. Erre a modellre a nagymérvű liberalizmus és pluralizmus jellemző. Tehát nincs (vagy halvány) az állami meghatározottság – de egyben a gyámkodás, támogatás is -; az iskolafenntartók (állam, helyhatóságok, egyházak, magánszemélyek) szabadon bocsáthatnak ki tankönyveket, válogathatnak az amúgy is meglévő “tankönyvpiac” könyvei között.

Egy vagy néhány mamutkiadó helyett számos kisebb-nagyobb kiadó dolgozik a tankönyvek előállításában, az állam (minisztérium) legfőbb iskolai jóváhagyásuk idején avatkozik be – szigorúan korlátozott és előre meghatározott szempontok alapján – a tankönyvhasználat (engedélyezés) ügyébe.

Ebből nyilvánvalóan következik az, hogy tartalmukban, szerkezetükben, szellemükben és módszerükben egyaránt eltérő tankönyvek lehetnek jelen ezen a piacon. S ha már piacon vagyunk, természetes kérdésünk: mennyibe kerülnek (a versengés következtében “minél jobb”) szép, színes képes, kemény kötésű tankönyvek, ame-

lyeket a polgári világban megcsodálhatunk?

A tankönyvek előállítási költségei – tetézve a kiadói haszonnal – bizony nem alacsonyak, ennek megfelelően a tankönyvek kereskedelmi ára is magas, hacsak... Hacsak nem kompenzálják a központi keretektől vagy helyi forrásokból. Általában nem fedik el a tényleges viszonyokat, a tankönyveken "valódi" áruk szerepel. Hogy mégis hozzá tudjanak jutni a szegényebb tanulók is a drága taneszközökhöz, különféle terjesztési és árkompenzációs lehetőségekkel élnek. Egyes országokban például csupán használatra adják – ingyenesen – a tanulóknak az iskolai taneszközöket, amelyeket csupán elvesztés, rongálás esetén kell kifizetniük. Előfordul, hogy 4-5 gyerek keze után is friss, szép és jól használható marad a tankönyv (amely nyilvánvalóan jobb minőségű, mint amilyenekből mi tanulunk-tanítunk). Más országokban az iskolák, a tanulók fejkvóta szerint részesülnek tankönyv-támogatásban, ismét másutt csupán a szegényebb családokat támogatják különböző forrásokból, az átlagos vagy tehetősebb gyerekek teljes áron vásárolják meg tankönyveiket. (Ez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy amikor már nincs szükségük azokra, ne kínálják fel – nyilván csökkentett áron – tanuló társaiknak, illetve antikvárius közvetítőknek; ez már reflexszerű piaci akció.)

Aki betekinthezett már nyugati tankönyvekbe, érzékelhette a polgári "csúcstechnológia" fölényét, amely elsősorban a színes ábrákban és a nívós tipográfiai kivitelezésben nyilvánul meg. Aki azonban tüzetesebben vizsgálja, netán elemzi is ezeket a tankönyveket, kissé visszafogottabbá válik, hiszen tartalmi és módszerbeli vonatkozásokban a mi szerényebb kivitelezésű könyveink olykor átgondoltabbnak tűnnek. Akár az USA-ban, akár Németországban vagy Franciaországban – bizony – sokat szapulják az iskoláskönyveket!

Mindent egybevetve azonban nyilvánvaló, hogy el kell vetnünk az "egykönyvűség" és egysíkúság szocialista modelljét, s folyamatosan és fokozatosan a sokszínű, széles választékot kínáló polgári modellhez kell közelítenünk. Mert azonnal s megfelelő erőfeszítések nélkül aligha fog magától kialakulni az áhított állapot; a tankönyvvilág gazdag választéka.

Fokról fokra lehet megközelíteni a polgári modellt, számítván arra, hogy egy átmeneti időszakban "vegyes modell" keretében együtt élnek a szocialista és polgári tankönyvkiadási modell elemei. Vagyis tudatosan meg kell terveznünk az átmeneti időszakot.

Átmeneti (vegyes) modell

A szocialista könyvkiadás "átépítését" polgárivá úgy kell megoldanunk, hogy miközben üzemeltetjük a régi nagyüzemet, folyamatosan és fokozatosan teremtsük meg a régi-új modell műhelyeit, lehetőségeit. Tehát:

1. Világosan kell látnunk, hogy tankönyvvilágunkban jól elkülöníthető, s csupán eltérően kezelhető tankönyvcsoportok élnek egymás mellett. Egészen másként kell kezelni az általános és középiskolai tankönyvek "szürke tömegét", mint a különösen színvonalas, ám igen költséges gyógypedagógiai tankönyveket; az egyetemi autonómia nyomán sürgősen decentralizált egyetemi tankönyv- és jegyzetkiadást, mint a nemzetiségi könyvek és tankönyvek kiadását stb. A későbbi vizsgálathoz (érettségihez) szükséges tankönyvek esetében valószínűleg a jelenlegi – mindenkinek új, saját tankönyv – szisztéma a megfelelő, más tankönyvcsoportokat viszont továbbadhatóan lehet(ne) használni. Bármilyen meglepő, bizonyíthatóan állítom, hogy a különösen drága tankönyvek esetében az ingyenes kiosztás (használatra), majd újr felhasználás nem egyszerűen "közérzetjavító hatású" szociális intézkedés, hanem – nagymértékű takarékoskodás. Kimutatható ugyanis, hogy jónéhány begyűjthető és újr felhaszn-

nálható (tehát igényes, tartós kivitelezésű) tankönyvünk papírköltsége is jóval magasabb, mint az árbevétel (legalábbis a jelenlegi árképzés szerint). A közérzet-javító ingyenesség bevezetése – bizonyos tankönyvcsoportok esetében – egybeesik jól felfogott takarékosági érdekeinkkel!

A Tankönyvkiadó – és több más “szocialista nagyüzem” – problémája, mozgáskorlátozottsága éppen abból adódott, hogy a nagy könyvtömeg miatt képtelen volt “belterjesen” (többféle szempontból kategorizálva, netán egyedi kezelésmód szerint) gazdálkodni a különféle tankönyvek, tankönyvcsoportok tarka világában.

2. A fentiek is sürgetik, az egyre szembetűnőbb törésvonalak is jelzik, hogy a több, eltérő jellegű kiadóból egykor “összevarrt” mamutkiadót részeire kellene bontani (vagyis csupán “hagyni” önállósodni, szétszakadni az összetákolt egységeket). A nehézkes óriás kiadóból több friss, egészségesebben működő kiadót lehetne létrehozni. Így mindenekelőtt egy felsőoktatási kiadót (ezt Universitas néven Köpeczi Béla már “meg is hirdette”), egy nyelvkönyvkiadót – ma is szinte önálló már a Tankönyvkiadó Ariadne részlege – , egy önálló nemzetiségi könyv- és tankönyvkiadót, és egy pedagógiai könyv- és lapkiadót (hiszen mind a pedagógiai könyvsorozatok, mind a pedagógiai folyóiratok, különösen a szünetelő módszertani lapok sorsa, kiadása megoldatlan).

3. A Tankönyvkiadó “bontására” nemcsak azért volna szükség, hogy egyes jelenleg “zanzásított” részlegei önállósodva sokkal jobban funkcionáljanak, hanem azért is, hogy a tankönyvkiadásba bekapcsolódni kívánó, máris “bizonyított” alternatív kiadók (hogy csak néhányat említsek: az Antikva, az Apáczai, az Aula, a Göncöl, az Ikva, a Novotrade, a Téka, a Treeor, a Polifour, – és a nyomukban lépkedő újabbak) “emberszabású” versenytársakkal találják magukat szembe a mamut méretű, az állami könyvdotáció túlnyomóú többségét “fölemészítő” Tankönyvkiadó helyett.

A tankönyvversenyhez, “piacosításhoz” hozzátartozik: a tankönyvárak fokozatos “felszabadítása”, az állami támogatás “leosztása” az iskolákhoz, az egyes használók (tanulók) részére, hogy ők válasszanak a versengő kiadók könyveiből. Csakhogy a jelenlegi helyzetben szükségszerűen nem alakulhat ki versengés, hiszen “kisegerek” küzdenének a hatalmas.

Nem elég tehát csupán “leépíteni”, darabolni, megszüntetni (elvileg) a tankönyvmonopóliumot, hanem szükség van – legalább átmeneti ideig – a jelenlegi esélyegyenlőtlenségek csökkentésére, a kis, vállalkozó kiadók fölerősítésére, “bemelegítésére” is. Ez pedig nem megy másként, csak úgy, ha a dotáció egy részét mégiscsak a tankönyvek – illetve a tankönyv kiadását “versenyben” elnyert kiadók – kapnák, az iskolákban pedig csupán a rászorulókat részesülnének a tankönyvtámogatásból. Vagyis az állami támogatás megosztása, elosztása igen gondos elemzéseket, előzetes tájékozódást, mérlegelést igényel, s nem szabad “átesni a ló másik oldalára”, hirtelen megvonni a dotációt, mert így előfordulhat, hogy az iskolákban végül se pénz, se tankönyv nem lesz elegendő.

Hiszen nagyon jól megfér egymás mellett a kiadókat felzárkóztató tankönyvtámogatás, másrészt a rászorulókat segítő gyerek (iskola) támogatás is.

Differenciáltan, a szükségleteknek megfelelően is lehet átszervezni. S akkor nem hallunk majd az ingyenes tankönyveket visszautasító sértődött szülőkről, de a tankönyvvásárlás terheit nem bíró családokról sem.

4. A versengésben előállított könyvek iskolai “bebocsátásához” a miniszteri döntések szakmai megalapozásához, előkészítéséhez szakmai, tankönyvi bizottság szükséges a jövőben. E szakértő bizottság ítélné meg – teszteléssel, beválásvizsgálatokkal és egyéb objektív módszerekkel – a benyújtott könyvek, kéziratok alkalmasságát a tanításra.

Ahogy erősödik a tankönyvkiadási verseny, a tankönyvpiac, úgy válik egyre nélkü-

lözhetetlenebbé a tankönyvelméleti alapokon nyugvó, az oktatásérdekeket és követelményeket érvényesítő jóváhagyási procedura.

A jóváhagyásban – mint egykor – csupán néhány, különösen fontos szempont játszhat szerepet. Mindenekelőtt az, amit az elmúlt évtizedekben olyannyira elhanyagoltunk: alkalmas-e a tanulás segítésére az adott tantárgyban az adott tanulók számára a tankönyv (kézirat) vagy sem. S reméljük, hogy nem is olyan soká alternatív (tartalmú, szemléletű, módszerű) tankönyvek választéka áll a diákok és tanárok rendelkezésére – a sivár “egykönyvűség” helyett.

5. Koncepciózus döntés szükséges arról, hogyan is történjék a jövőben a tankönyvszervezés. A “totális tankönyvcserét”, az iskolatípusonkénti tananyagreformot vagy a szakmai alapon érlelődő (tankönyvcsoportonkénti) megoldást válasszuk-e addig, amíg ki nem alakul hazánkban is a tankönyvpiac.

Meg kell határozni tankönyvügyben, az Országos Közoktatási (Köznevelési) Tanács, a Tanterv és Taneszközfejlesztés Országos Tanácsa (ha e szervezet egyáltalán él még), az MKM Tankönyvirodája, valamint más szervek, intézményrészlegek szerepét. A szaktárcáknál is szükséges tankönyfelelősök, illetve csoportok (koordinátorok) mozgósítása. A pályáztatást, versenyeztetést az MKM Tankönyvirodája végezze. E szervezeti rendszerben helye és szerepe van egy tankönyvelméleti központnak is, amely jelenleg a Nemzeti Szakképzési Intézetben működik, s amelynek feladatkörébe tartozik az új tankönyvek elméleti megalapozása, tankönyvelméleti témák kutatása, tesztelés és bevételek vizsgálata végzése, koordinációs szerep (hazai és külföldi érdekeltek között), országos konferenciák szervezése stb. Szerepe van a Tankönyvtárnak is, amelyet ki kell bővíteni tankönyv a szakirodalmi dokumentumtárral s “alulról jövő” kezdeményezés nyomán megalakult a Tankönyvek Országos Szövetsége, a TANOSZ!

6. A leendő tankönyvi jóváhagyó bizottság tanácsadó szervként segítené a kultuszminiszter (szaktárcák) jóváhagyó tevékenységét. A minimális belső maggal rendelkező bizottság független (változó) szakértők segítségével adna szakvéleményt, elsősorban a “kétes” könyvekről és kéziratokról (tehát amikor vitatott, vitatható egy tankönyv vagy kézirat iskolai használata, alkalmassága). Csupán néhány – de elengedhetetlen – szempont alapján adna írásbeli döntéssel előkészítő szakvéleményt a jóváhagyónak, akinek nincs (nem is lehet) módjában megismerni, értékelni minden előterjesztett vagy vitatott kéziratot, könyvet.

Egy létrehozandó tankönyvi adatbank főként mennyiségi információkkal segítené a tankönyvtervezést. Kimutatható lenne a tankönyvek kora, “kiugrathatóvá” válnának a túlságosan régi könyvek, kimutathatóak az átfedések, ismétlődések, a túlságosan terjedelmes könyvek. Döntés szükséges ahhoz, hol, milyen szervezeti keretekben szülessen az adatbank, kik juthatnak hozzá az adataihoz. Javasolom, hogy az adatbank intézményközi szervezésben jöjjön létre, így az érdekeltek minimális befektetéssel a teljes információbázishoz hozzájuthatnak. S könnyebb a folyamatos karbantartás megoldása is.

A jelenlegi mintegy 3600 féle alsó- és középfokú tankönyvekről 20-30 adat összességében mintegy 100 000 adatot jelentene, ez az adatbázis feltétlenül megkönnyítené a későbbi, hatalmas megtakarításhoz vezető munkálatokat (például modul-rendszerű tananyagszervezés).

7. A gyógypedagógiai, illetve nemzetiségi tankönyvek esetében meggondolandó (szociális, hangulatjavító és gazdaságossági szempontokból egyaránt) az ingyenes szétosztás, újranelhasználással. Az újrakiadás ugyanis csupán papírárban többszörösen nagyobb veszteséget okoz, mint a jelenlegi tankönyvárbevétel. Egyszerű számításokkal kimutatható, hogy az ingyenesség egyes esetekben éppen takarékos-sághoz vezető megoldás.

8. Célszerűnek látszik a tankönyvi dotációból tartalék keretet visszafogni, illetve olyan kisebb kereteket képezni, amelyekből az alternatív tankönyvkiadást és a fejlesztéshez vezető (tehát milliós nagyságrendű megtakarításokat eredményező) tankönyvkutatásokat lehetne finanszírozni. A Tankönyvelméleti kutatásokra mindössze 1 vagy 2 ezrelék (!) is elegendő volna, ennek előteremtése halaszthatatlan, ha valóban előbbre kívánunk lépni a tankönyvkiadás és használat ügyében.

A tankönyvelméleti bázis egyik feladata volna, hogy az európai mintákhoz hasonlóan hazánkban is legyen végre szisztematikus tankönyvkövetés, tesztelés, beválasztási vizsgálat, alapítsunk a diákok és tanárok által megszavazandó tankönyvi tesztelés-díjat, amely a tankönyvírók legnagyobb kitüntetése lehetne.

A tankönyvkiadás korszerűsítése körébe tartoznak az olyan költségkímélő megoldások, mint például a modul-rendszerű tananyagszervezés, az átfedések, ismétlődések megszüntetése, a tankönyvi terjedelem visszafogása, tudatos tervezése, a jobb helykihasználás, sűrítő technikák alkalmazása stb.

9. A tankönyvterjesztés külön témakör. Több javaslat született már ennek megoldására, mert a jelenlegi állapot előbb-utóbb tarthatatlanná (működésképtelenné) válik. Egyik megoldás szerint maga a Tankönyvkiadó vállalkozna a tankönyvterjesztésre. Ezzel azonban erősítené monopolhelyzetét, s a műhelymunka helyett a marketing tevékenység erősödne e vállalatnál. Egy másik megoldás szerint a TÉKA is "belépne" a jelenlegi terjesztők sorába; egy újabb versenytárs megjelenésével még a jelenlegi feltételekkel is jobban működne a rendszer.

Harmadik megoldás lehetne egy teljesen önálló tankönyvterjesztői hálózat kialakítása, amely a kampányfeladatok törvénye szerint váltakozva működne, ezáltal méltányos árrésnél maradna. E téma külön tanulmányt és megvitatást érdemel.

10. Végül, de nem utolsósorban: a jövőben mind fontosabbá válik a használók (pedagógusok, diákok) véleménye érlelődik egy diákok és tanárok által "megszavazható" tankönyvi tetszésdíj létesítése.

Egy "megálmodott" tankönyvpiac csak segítséggel, okos és célratoró intézkedések révén jöhet létre. Ezért van szükség az egész tankönyvügy alapos elemzésére, átgondolására, és a feltétlenül szükséges lépések sorozatának megtervezésére, megszervezésére. Csak ennek révén válik lehetővé olyan új tankönyvek kiadása, amelyek társadalmi, szakmai és nyelvi, valamint pedagógiai-pszichológiai és módszertani követelményeknek egyaránt megfelelnek, melyek nemzeti közkinccsé válnak, hazánk értékeit gyarapítják – ahelyett, hogy próbára tennék használóik idegeit.